

Universiteit
Leiden
The Netherlands

1848 : clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn

Waling, G.H.

Citation

Waling, G. H. (2016, May 24). *1848 : clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/39702>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/39702>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/39702> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Waling, G.H.

Title: 1848 : Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn

Issue Date: 2016-05-24

Inleiding

Revolutie in Parijs: februari 1848

Hij was de laatste koning van Frankrijk. Toen Lodewijk Filips op 24 februari 1848 het opstandige Parijs ontvluchtte, hoopte hij dat zijn minderjarige kleinzoon ooit de verzwakte monarchie zou herstellen. Maar nog voor hij Engeland had bereikt, werd achter hem de jonge troonpretendent door het parlement weggehoond en werd het paleis aan de Tuilerieën geplunderd. Een revolutionaire volksmassa gooide de koninklijke troon uit een raam van het paleis om hem naar de Place de la Bastille te dragen. Daar werd het meubel onder luid gejoel in brand gestoken op de sokkel van het monument voor de Julirevolutie – de revolutie waarin Lodewijk Filips achttien jaar eerder dezelfde troon had verworven.¹

De bestorming van het paleis had veel weg van een georganiseerde actie.² Het sterk geritualiseerde vandalisme van de paleisbestorming en troonverbranding kenmerkt de sfeer van de revolutie van 1848. Hier werd een rekening vereffend. Het volk van Parijs nam wraak op de quasiliberale monarchie die het in de Julirevolutie van 1830 het uitzicht op ingrijpende politieke hervormingen had ontnomen. Ditmaal verloor niet de koning zijn hoofd, zoals in 1793, maar moest zijn troon het ontgelden op het altaar van het Franse republicanisme: het plein waar in 1789 de Bastille was bestormd.

De kruitwolken die sinds twee dagen over de stad hingen trokken weg. Aarzelend verlieten de revolutionairen hun baricaden van straatstenen, puin, meubilair, karren en afval. Toch was de strijd niet voorbij. Drukpersen ratelden dag en nacht. Aanplakbiljetten en pamfletten riepen de Parijse bevolking op de wapens niet neer te leggen tot deze revolutie zou eindigen in het voordeel van ‘het volk’.³ Die dag, 24 februari, nam een groep republikeinse journalisten het initiatief. Zij vormden een Voorlopige Regering en riepen de Tweede Republiek uit.

Euforie vulde de Parijse straten en pleinen. De revolutie leek

Lodewijk Filips was de laatste koning van Frankrijk.

geslaagd: de koning was verjaagd, een republiek was gesticht. Onmiddellijk riep de nieuwe regering het algemeen kiesrecht uit, schafte nu ook in de overzeese gebieden de slavernij af en kondigde ingrijpende sociale hervormingen aan. Eén daarvan was een overheidsgarantie op werkgelegenheid. In een paar weken tijd gebeurde wat een maand eerder nog onmogelijk had geleken. Tekenend zijn de woorden van een observerende intellectueel, die ondanks zijn gematigd republikeinse opvattingen werd gegrepen door de geest van de revolutie: ‘Sinds 24 februari maken wij het meest uitzonderlijke schouwspel mee dat een volk ooit heeft teweengebracht sinds het ontstaan van de we-

Massale optocht naar het kantoor van de revolutionaire krant *Le National*, onder het zingen van het lied 'Mourir pour la Patrie'.

De troon van Lodewijk Filips wordt verbrand op het monument voor de Julirevolutie (1830) op het Place de la Bastille.

reld. De pers is vrij verklaard van elke hindernis; alle Fransen, zonder uitzondering, genieten het onbeperkte recht om hun gedachten te uiten. De woorden *Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap* zijn in alle openbare monumenten gekerfd en worden door alle monden nagezegd; we horen onophoudelijk en overal roepen dat burgers gelijk zijn en dat zij broeders zijn, en dat het indivi-

Met de Februarirevolutie van 1848 explodeerde de drukpers in Parijs.

dule welbevinden een direct gevolg moet zijn van het gemeenschappelijke.⁴

Met het opheffen van het 'dagbladzegel' kwam op 26 februari een voorlopig einde aan de censuur op de drukpers. In een mum van tijd waren de muren van de stad bedekt onder een zee van aanplakbiljetten en gingen politieke vlugschriften van hand tot hand. De meest obscure pamfletten, boeken en almanakken die de censuur van vóór de revolutie beslist niet zouden hebben doorstaan, vulden vrijelijk de openbare ruimte als producten van een koortsachtig publiek debat.⁵ Parijse papierhandelaren waren binnen acht dagen door hun voorraden heen.⁶ Honderden nieuwe kranten werden opgericht, veelal niet meer dan twee

Zeldzame foto van een barricade in de Rue Royale (fotograaf: Hippolyte Bayard).

pagina's dik, en voor een paar cent verkocht op straathoeken en in cafés. Ze droegen ronkende titels: *La Voix du Peuple*, *Le Peuple Souverain*, *La Vraie République*, *Le Père Duchêne* (naar de gevreesde revolutiekrant uit de jaren 1790-1794).⁷ Ook kranten die vóór de revolutie ondergronds of onder strenge beperkingen waren uitgegeven bloeiden op, zoals het republikeinse *La Réforme* en de arbeiderskranten *L'Atelier* en *La Fraternité*.⁸ Niet alleen de geletterden lazen de krant, zelfs analfabeten konden in cafés lusteren naar kranten die hardop werden voorgelezen.⁹

De oude symboliek van de Franse Revolutie werd afgestoft. De rode sjerpen en mutsen verschenen weer in het straatbeeld – zelfs het ruitersstandbeeld van Zonnekoning Lodewijk XIV op de Place des Victoires werd gekroond met een *bonnet rouge*.¹⁰ Bij manifestaties verzamelden de duizenden deelnemers zich onder banieren van hun beroepsvereniging of politieke club, zwaaiend met één van beide vlaggen. Uit volle borst zongen zij de *Marseillaise* en andere revolutionaire liederen, waaronder ook veel nieuwe lofzangen op 1848.¹¹ Onder de door de Februarirevolutie geïnspireerde liedschrijvers bevond zich Eugène Pottier, die in 1871 zou vechten als *communard* en vooral bekend werd als schrijver van de *Internationale*. Al in april 1848 voelde de arbeider en

Het planten van een 'vrijheidsboom' in Parijs om de revolutie te vieren.

beginnende dichter zich geroepen een loflied te schrijven op dat arme volk op de barricade:

Nee! Het [volk] heeft geen goud nodig op zijn wonden;
 Maar rechten en brood! [...]
 Zijn recht, is dat het eindelijk meeweegt
 op de weegschaal van zijn lot;
 Wat het [volk] wil, is dat op Franse bodem
 eindelijk elk mens burger is!¹²

Het zingen van liederen ging veelal gepaard met andere rituelen, tot volledig georkestreerde manifestaties aan toe.¹³ Daarbij werd teruggegrepen op een ander symbool van de Franse Revolutie: de vrijheidsboom. De regering investeerde tussen februari en mei een som van 2626 francs in het planten van *arbres de la liberté* in Parijs. Daarnaast was er de omvangrijkere 'wilde aanplant': spontane acties door burgers die met zoveel theater en folklore hun liefde voor de Republiek toonden en naar believen zoveel vrijheidsbomen bleven planten, dat het voor omwonenden ronduit irritant werd.¹⁴

De symboliek van de Revolutie en van de Republiek werd in publieke manifestaties zelfs verbeeld in de vorm van levende allegorieën, door verklede acteurs die op karren urenlang in de-

zelfde pose een republikeinse deugd uitbeeldde. In de stoet op 4 maart, die de gevallen van de barricadestrijd van 22 tot 24 februari naar hun laatste rustplaats bracht op de Place de la Bastille – onder de gedenkzuil van de Julirevolutie van 1830 – werd in groot ceremonieel een godin van papier-maché op een kar meegetroond. Een levende allegorie werd voor een rouwstoet wat onsmakelijk geacht.¹⁵ Een ander voorbeeld van de hang naar revolutionaire symboliek in 1848 was de ‘beeldenmanie’: de drang om overal revolutionaire standbeelden te plaatsen.¹⁶ Ook de gewone burger moest over zulke beelden kunnen beschikken, dus werden duizenden munten, medailles en insignes geslagen met revolutionaire afbeeldingen en teksten. Die dienden als erkenning van een prestatie ten dienste van de Republiek, als bewijs van inzet voor een republikeinse club of comité of gewoon als souvenir dat werd gekocht door iedereen die wilde getuigen van een republikeinse inborst.¹⁷

De revolutionaire euforie van 1848 bracht een golf van politiek activisme op gang in de Franse hoofdstad. Zelf mee kunnen doen in de politiek, zelf meebeslissen – dat was de belofte van de Februarirevolutie. De combinatie van persvrijheid en de vrijheid van vereniging en vergadering creëerde een nieuwe publieke sfeer, een ruimte waarin zich plotseling een open en vrijwel onbeteugeld publiek debat ontwikkelde over uiteenlopende politieke en sociale kwesties.¹⁸ Voor het participeren in debatten en het organiseren van politieke acties gingen de Parijzenaren naar *clubs*, politieke gelegenheidsverenigingen die bepalend waren voor het publieke debat in de maanden na de revolutie. Op de muren van de onrustige stad viel te lezen: ‘Broeders! Naar de clubs dus; overal clubs, dat de clubs Frankrijk mogen verlichten. Alles voor het volk en door het volk.’¹⁹ En Parijs *ging* naar de clubs, met tienduizenden tegelijk. Gedurende enkele maanden was de stad in de greep van een organisatiemanie, van een debatgekte. Zoals Garnier-Pagès, minister in de Voorlopige Regering van 1848, het zich later zou herinneren: ‘Parijs had de clubkoorts.’²⁰

Revolutie in Berlijn: maart 1848

Opeens stond hij daar, onbewaakt op het plein voor zijn eigen paleis midden in Berlijn, omringd door zijn woedende onderdanen. Aan zijn voeten zag Frederik Willem IV, de koning van

19 maart 1848: de doden van de barricadestrijd worden getoond aan de koning, die hun op het balkon zijn eer betoont.

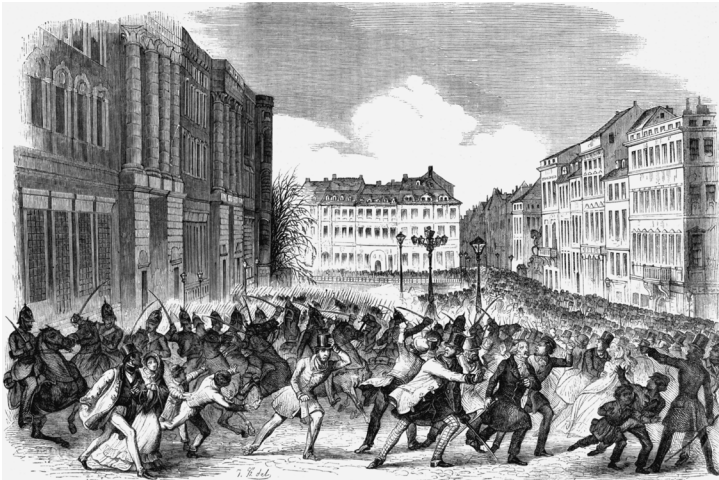

Koning Frederik Willem IV maakt daags na de revolutie een rit door de stad, om zijn verzoeningsgezindheid te tonen.

Pruisen, tientallen doodskisten staan. Het was 19 maart 1848. In de kisten lagen de Berlijners die in de voorgaande avond en nacht in een korte maar hevige barricadestrijd waren gesneuveld. De vorst had in de ochtend zijn leger teruggetrokken en was daarna door demonstranten gedwongen uit zijn paleis te komen en onder ogen te zien wat hij had 'aangericht'. 'Muts af!' schreeuwde iemand in de menigte. De Pruisische vorst gehoorzaamde en nam lijdzaam zijn veldmuts in de hand. Hij stamelde iets onsamenhangends, vond niet de juiste woorden en droop af.²¹

Drie dagen later, op 22 maart, werden de doden begraven. In een lange optocht werden 187 gesneuvelden naar hun collectieve laatste rustplaats gedragen in het nieuwe Volkspark Friedrichshain, net buiten de noordoostelijke stadsmuren. De stoet was ingedeeld naar beroepsgroep of schutterijafdeling van de slachtoffers. Elk deel van de stoet werd voorafgegaan door een muziekkorps en gevolgd door duizenden rouwende mannen, vrouwen en kinderen. Het aantal mensen dat op de been was, werd geschat op bijna honderdduizend. Met daarbij nog hetzelfde aantal aan toeschouwers langs de kant van de weg, was ongeveer de helft van alle Berlijners op straat aanwezig. Telkens wanneer een nieuwe sectie van de stoet het paleis passeerde, verscheen de koning op het balkon en betuigde hij zijn eer aan de slachtoffers door zijn hoofddekse af te nemen. Het duerde uren voor de laatste kist op de begraafplaats was aangekomen.²²

De Maartrevolutie was een behoorlijke afgang voor de Pruisische vorst uit het machtige huis Hohenzollern. Frederik Willem IV had bij zijn kroning in 1840 nog weinig reden tot ongerustheid gehad en dacht de tijdgeest te kunnen temmen door een liberale koers te varen, maar in 1848 dreigde er iets hopeloos mis te gaan. De toch al gespannen verhoudingen in Pruisen waren op scherp gezet door de berichten uit Parijs, waar de Franse koning op 24 februari het hazenpad had gekozen en waar de Tweede Republiek was afgekondigd. Ook diverse Pruisische revolutionairen hadden hun kans geroken en hadden in de weken erna een reeks volksvergaderingen georganiseerd. Daar werd een lijst opgesteld met politieke hervormingen die van de koning werden verlangd.

In de middag van 18 maart escaleert de situatie op het plein voor het koninklijk paleis in Berlijn. De Maartrevolutie breekt uit.

De koning aarzelde lang. Te lang, zo bleek op 18 maart toen hij uiteindelijk concessies deed aan de menigte die zich had verzameld voor zijn stadspaleis. Zijn beloofde hervormingen werden niet met vreugde ontvangen maar met argwaan. Gemor klonk, protest, tumult. Twee schoten werden gelost. De menigte stooft alle kanten op. Terwijl de koninklijke troepen het plein schoonveegden, werden enkele straten verderop de eerste barricaden opgeworpen. Een dichter blikte erop terug:

Bliksemsnel zie ik op de hoeken,
 Met weinig spul barricaden bouwen.
 Slechts enkele wapens, om moed in te zoeken,
 Alleen het hart, de vuist, gaven het vertrouwen.
 Rijk of arm, geen scheidslijn die ons beperkte,
 Zowel de proletariër als de burgerheer –
 Niet in 't getal zochten wij de sterkte,
 Maar in eigen gemoed – beter gedenken wij weleer!²³

Toen op 19 maart de ochtend gloorde, vertoonde Berlijn de sporen van een veldslag. Naast de ongeveer 200 doden waren er minstens zoveel gewonden. De straat was veranderd in een ravage van barricadehout, puin, bloed. Toch was de sfeer uitbundig:

In de nacht van 18 op 19 maart 1848 strijdt het Pruisische leger tegen de barricaden in Berlijn.

de koning leek eieren voor zijn geld te hebben gekozen en trok het leger terug uit de stad. Was nu, drie weken na de Parijse revolutie, de beurt aan Berlijn?

De anders zo rustige stad aan de Spree transformeerde in een politiek straattheater. Vurige redenaars en schreeuwende krantenjongens maakten straten en pleinen tot politieke plaatsen. Geanimeerde gesprekken en chaotische debatten vulden de cafés, straathoeken boden plaats aan spontane samenscholingen (*Eckenklubs* of *Stebklubs*). *Fliegende Buchhändler* verkochten politieke pamfletten en vlugschriften, die afhankelijk van de doelgroep waren geschreven in Berlijnse, Schlesische of Jiddische dialecten of juist in gewichtig Duits. De muren van de stad waren bedekt met aanplakbiljetten die felle politieke standpunten verkondigden. In ‘muurpolemieken’ reageerden individuen en verenigingen op elkaar – soms deden zelfs de autoriteiten een duit in het zakje.²⁴

Politieke symbolen tekenden het straatbeeld. Aan huizen hing de rode vlag van de revolutie naast de zwart-rood-gouden vlag die het ideaal van een verenigd Duitsland symboliseerde. Het was in de weken na de revolutie min of meer verplicht om deze Duitse *tricolore* te dragen als kokarde in het knoopsgat, of

op de hoed of muts. Een journalist die vanuit Hamburg naar Berlijn reisde om de revolutie te verslaan, kreeg in de trein al voor aankomst het dringende advies van een medereiziger om gauw een zwart-rood-gouden kokarde op te spelden, omdat Berlijnse revolutionairen hem daar anders wel eens hardhandig op konden aanspreken.²⁵ Volksofstootjes en ketelmuziek golden als correctiemechanisme voor hen die zich niet loyaal genoeg betoonden aan de revolutionaire zaak.²⁶ Massale volksvergaderingen in de openlucht maakten van de vrije zondag een spannende, politieke dag.

Net als in Parijs verdween in Berlijn de censuur en bloeide de krantenwereld op. Radicale titels als *Der Demokrat*, *Reform*, *Republik*, *Das Volk* en *Der Volksfreund* werden opgericht.²⁷ En ook de al sinds 1846 bestaande *Berliner Zeitungshalle* (BZH) veranderde haar toon van hervormingsgezind naar ronduit revolutionair. Haar advertenties speelden al meteen in op het nieuws uit Parijs: in allerijl gedrukte boekjes over *Paris und die jüngste Staatsumwälzung* aan de man gebracht.²⁸ Geadverteerd werd ook voor overhemden ‘naar de nieuwste Parijse mode’ en voor een ‘grote magische *Pariser Soirée*’ met een natuurkundeprofessor uit Parijs. Twee Berlijnse circussen brachten pantomimeacts in Franse stijl: ‘Die Grisetten von Paris’ en de ‘Contredanse française’. Toepasselijk genoeg plaatste de krant op 19 maart, de dag na het uitbreken van de Berlijnse revolutie, een grote advertentie voor een drukwerkje met portretten van *Die Mitglieder der provisorischen Regierung in Frankreich*.²⁹ Parijs, wereldstad van kunst en cultuur, sprak sinds het uitbreken van de Februarirevolutie alleen maar meer tot de verbeelding en belichaamde nu ook in politiek opzicht een nieuwe tijd. En net als in Parijs gingen Berlijners clubs oprichten om avond aan avond politieke vergaderingen te houden.

Toch had de revolutie in Berlijn een ander karakter dan die in Parijs. Stond op een affiche een triomfantelijke uitroep te lezen als: ‘Burgers van Berlijn! [...] de laatste troepen hebben de stad verlaten, om pas terug te keren met jullie toestemming’,³⁰ dan volgde direct daarna: ‘De veiligheid van de heilige persoon van de koning en van de hele stad rust louter in jullie hand. Bekroon het glorieus begonnen project door het handhaven van orde en door het herstellen van het vertrouwen.’³¹ Hoewel het revolutionaire principe van de volkssoevereiniteit werd omarmd, bleek

Proclamation des Königs, geschrieben in der Nacht vom 18. bis 19. März 1848.

An meine lieben Berliner!

Durch mein Einberufungspatent vom heutigen Tage habt Ihr das Pfand der treuen Gesinnung Eures Königs zu Euch und zum gesammten deutschen Vaterlande empfangen. Noch war der Jubel, mit dem unzählige treue Herzen mich begrüßt hatten, nicht verhallt, so mischte ein Haufen Ruhestörer aufrührerische und freche Forderungen ein und vergrößerte sich in dem Maße, als die Wohlgeantanten sich entfernten. Da ihr ungefümes Vordringen bis in's Portal des Schlosses mit Recht arge Absichten befürchten ließ und Beleidigungen wider meine tapfern und treuen Soldaten ausgestoßen wurden, mußte der Platz durch Cavallerie im Schritt und mit e i n g e s t e k t e r Waffe gesäubert werden und zwei Gewehre der Infanterie entladen sich von selbst, Gottlob! ohne irgend Jemand zu treffen. Eine Nothe Böfewichter, meist aus Fremden bestehend, die sich seit einer Woche, obgleich aufgesucht, doch zu verbergen gewußt hatten, haben diesen Umstand im Sinne ihrer argen Pläne durch augenscheinliche Lüge verdreht und die erhitzten Gemüther von vielen meiner treuen und lieben Berliner mit Nachgedanken um vermeintlich vergessenes Blut erfüllt und sind so die gräulichen Urheber von Blutvergießen geworden. Meine Truppen, Eure Brüder und Landsleute, haben erst dann von der Waffe Gebrauch gemacht, als sie durch viele Schüsse aus der Königsstraße dazu gezwungen wurden. Das siegreiche Vordringen der Truppen war die nothwendige Folge davon.

An Euch, Einwohner meiner geliebten Vaterstadt, ist es jetzt, größerem Unheil vorzubeugen. Erkennt, Euer König und treuester Freund beschwört Euch darum — bei Allem, was Euch heilig ist, den unseligen Irrthum! kehrt zum Frieden zurück, räumt die Barrikaden, die noch stehen, hinweg, und entsendet an mich Männer, voll des ächten alten Berliner Geistes mit Worten, wie sie sich Eurem Könige gegenüber gegiemem, und ich gebe Euch mein Königliches Wort, daß alle Strafen und Plätze sogleich von den Truppen geräumt werden sollen und die militairische Besetzung nur auf die nothwendigen Gebäude, des Schlosses, des Zeughauses und weniger anderer, und auch da nur auf kurze Zeit beschränkt werden wird. Hört die väterliche Stimme Eures Königs, Bewohner Meines treuen und schönen Berlins, und vergesst das Geschehene, wie Ich es vergessen will und werde in Meinem Herzen, um der großen Zukunft willen, die unter dem Friedenssegne Gottes, für Preußen und durch Preußen für Deutschland anbrechen wird.

Eure liebreiche Königin und wahrhaft treue Mutter und Freundin, die sehr leidend darnieder liegt, vereint ihre innigen thränenreichen Bitten mit den Meinigen. Geschrieben in der Nacht vom 18. — 19. März 1848.

Friedrich Wilhelm.

19

Resoluitie in Berlin: maart 1848

De verzoeningsbrief van koning Frederik Willem IV, 'An meine lieben Berliner' (19 maart 1848).

intussen de 'heiligheid' van de koninklijke soeverein voor velen helemaal niet in het geding. Na de massale begrafenis van de gesneuvelde barricadestrijders op 22 maart, waarbij de koning vanaf zijn balkon berouw had getoond, klonk het op straat empathisch: 'Hij heeft ons echt gekwetst, maar toch zag hij er terneergeslagen uit.'³²

Andersom droegen zelfs koningsgezinde dichters hun gedichten op aan de op de barricaden gevallen Berlijners en hun weduwen en wezen, en spraken zij euforisch over een 'bevrij-

ding' en een 'vrij volk'.³³ In die nieuwe toestand moest de koning zich opnieuw tot zijn volk leren verhouden: niet als autoritair vorst, maar als 'een vader te midden van zijn kinderen'.³⁴ In het Duitse cultuurgebied waren alle ogen gericht op Pruisen, om te zien of dat machtige land zich zou aansluiten bij de constitutionele beweging die onder meer in Zuid-Duitsland in gang was gezet.³⁵ En inderdaad kozen veel Berlijners voor de constitutionele middenweg. Slechts voor een enkeling betekende 18 maart een frontale aanval op de legitimiteit van de monarchie en was het de bedoeling een republiek te stichten zoals in Frankrijk een maand eerder was gebeurd.³⁶ Voor de grote groep 'constitutionelen' lag de soevereiniteit bij het volk, maar dan wel verenigd onder de koning. In de euforie van de Maartrevolutie leek hun positie dominant en leek de zwart-rood-gouden vlag een eensgezind verlangen te symboliseren naar één Duitsland, verenigd onder een constitutionele monarchie. Maar in het turbulente voorjaar dat volgde bleek deze liberale groepering juist tussen wal en schip te vallen, toen enerzijds de revolutionairen radicaliseerden en anderzijds de regering en haar achterban een tegenrevolutie organiseerden.

Voor de conservatieve koningsgezinden was zelfs een constitutionele optie een nachtmerrie. De van God gegeven soevereiniteit van de Pruisische koning mocht niet worden beperkt, de bestaande orde van vóór de revolutie moest worden gehandhaafd. In adellijke en geestelijke kringen – beide sterke bolwerken in Pruisen – heerste deze opvatting ook na maart 1848 onverminderd. De revolutie was een directe aanval op deze vaste, natuurlijke orde. 'Democraat' was een scheldwoord. Volgens het beroemde *Demokratenlied* uit dat jaar waren het mensen die op apen leken, door hun kleding en hun baarden, met een 'duivels' karakter:

Alles voor des werlds heil,
Volk van Gods genade!
Elke dief wordt een held
Op de barricaden!

Het bleef niet bij spot alleen. De laatste strofe klonk ronduit strijdlustig:

Historia vom franken Bär.

Caput I.

Es war einmal ein Bär. Dieser Bär war unruhig und tobete sehr, so daß seine Wächter fürchteten, er würde ihrem Dasein bald ein Ende machen.

Caput II.

Da sageten sie, der Bär sei krank, und leide an den **Demokraten**. Und sie ließen holen den Doktor Wrangel aus Schwedwig. Dieser zähmte den Bären und er hörte auf zu toben und leistete nur **passiven Widerstand**. Dann kam er in die **Belagerungskur** und bald konnten wieder alle liegen **auf der Bärenhaut**.

Caput III. Und so ging in Erfüllung, was da geschrieben steht:

Gegen Demokraten helfen nur Soldaten.

Een karikatuur uit satirekrant *Kladderadatsch* van de antidemocratische houding van de Pruisische conservatieven in 1848.

Dus huizen in heel het land
 De onfrisse geesten,
 Tot het [ijzeren] kruis met vaste hand,
 Die lieden overmeestert; [...]
 Tegen democraten
 Helpen slechts soldaten.³⁷

De Pruisische conservatieven waren na de Maartrevolutie gedurende enkele maanden uit het veld geslagen. Vooral de ambivalente houding van de koning zaaide verwarring en riep wrevel

op. Maar vanaf de zomer van 1848 herpakten de conservatieven zich en ontwikkelden zij een ‘conservatief activisme’ met eigen politieke kranten en verenigingen, waarmee zij een positie gingen opeisen in het nieuwe publieke debat.

Over dit boek

Democratie is nooit vanzelfsprekend. Dat was ook de ervaring van de duizenden politieke pioniers die in de Europese revolutiegolf van 1848 volksvergaderingen belegden en politieke clubs oprichtten. We volgen in dit boek het spoor van hun democratische experimenten, waarmee zij over het hele continent miljoenen politieke nieuwkomers mobiliseerden en engageerden. Waarom deden zij dat? Welke politieke ambities lagen daaraan ten grondslag – en hoe gaven zij daar in de praktijk vorm aan? Waarom waren deze organisatievormen ineens zo populair? En wat zeggen zij over 1848 en over de ontwikkeling van democratische ideeën en praktijken in het Europa van de negentiende eeuw?

Het beantwoorden van die vragen vereist zowel verdieping als overzicht. Daarom omvat dit boek twee casestudy's naar steden die een hoofdrol speelden in de 1848-revoluties: Parijs en Berlijn. Deze twee steden waren zeker niet de enige revolutionaire plaatsen – revoluties braken uit in onder meer Wenen, Frankfurt, Boedapest, Praag, Milaan en Venetië –, maar zij behoorden wel tot de meest prominente. Parijs was de eerste grote stad waar in februari 1848 de revolutie uitbrak, maar ook de stad waar ze de ingrijpendste gevolgen had. De monarchie viel, een republiek werd opgericht en politiek werd plotsklaps een zaak van iedereen, zoals blijkt uit de honderden Parijse clubs die werden opgericht. In Berlijn voltrok zich binnen een maand de eerste revolutie die de stad ooit meemaakte. Die had niet dezelfde uitkomst als in Parijs, maar wel keerde zij de politieke verhoudingen en verwachtingen in de autoritaire monarchie ondersteboven. Ook de Berlijners bezochten geestdriftig politieke clubs die uit het niets leken te ontstaan, maar tevens begaven zij zich naar massale volksvergaderingen in de openlucht. Kortom, de geschiedenissen van de stad aan de Seine en van die aan de Spree vertonen aldus voldoende overeenkomsten en verschillen voor een goede vergelijking, namelijk één die verdieping biedt maar ook inzichten aanreikt voor grotere conclusies.

De democratische experimenten in Parijs en Berlijn worden onderzocht in respectievelijk deel 1 en deel 11 van dit boek. Het gaat in beide delen niet zozeer om de vele economische verenigingen (zoals arbeidersverenigingen), die de belangen van een afgebakende doelgroep behartigden, maar om uitgesproken en breed toegankelijke politieke organisaties. Het gaat over de ervaringen en verwachtingen van de politieke nieuwkomers die experimenteerden met de democratie, de ontwikkelingen die zij doormaakten en ook de tegenstand waarop zij stuitten. Dit onderzoek is grotendeels gebaseerd op bronnen uit de eerste hand, zoals kranten, pamfletten en affiches, die over en door deze politieke organisaties zijn gepubliceerd, maar ook politierapporten, memoires, kronieken en clubarchieven. De bredere conclusies over 1848 leunen daarnaast op de vele literatuur die erover in de loop der jaren is verschenen.³⁸

Om de politieke organisaties in het Parijs en Berlijn van 1848 goed te kunnen analyseren, moeten we eerst enkele begrippen en debatten verkennen die een belangrijke context bieden: het 'moment 1848'; de internationale én nationale dimensies van 1848; democratische experimenten: participatie en vertegenwoordiging; het karakter van de revolutie; maatschappelijk middenveld (*civil society*); en vereniging en vergadering. Daarna komt in het volgende hoofdstuk de voorgeschiedenis van politieke organisatievormen vóór 1848 aan bod, opdat duidelijk wordt in welk opzicht 1848 iets nieuws bracht – en welke tradities en ervaringen al langer bestonden. Tegen deze achtergrond zijn vervolgens de detailstudies naar Parijs (deel 1) en Berlijn (deel 11) beter te begrijpen. Ze laten zien hoe een kort maar cruciaal historisch moment als 1848 politieke ervaringen voort kon brengen die de horizon van miljoenen Europese burgers veranderden. Zonder deze ervaringen is het ontstaan van de moderne democratieën die Europa tegenwoordig kenmerken nauwelijks te begrijpen.

1848: 'moment van gekte'

'1848' is meer dan een jaartal. Het staat voor een moment, voor een curieus kort ogenblik in de geschiedenis, toen de spoorwegen Europa begonnen te ontsluiten en de monarchieën er de ruwe plooiën van de Franse Revolutie en van Napoleon dachten te hebben gladgestreken. 1848 was, in de woorden van socioloog

Aristide Zolberg, een ‘moment van gekte’ – niet alleen vanwege de kortstondigheid van het revolutionaire engagement, maar ook vanwege het even markante als onomkeerbare karakter ervan in politiek, sociaal en staatsrechtelijk opzicht.³⁹ De revolutiegolf die over het Europese continent trok, zette de wereld op zijn kop. Het wegvallen van juridische belemmeringen, zoals censuurwetten en verenigingsverboden, versterkte het gevoel dat de toekomst openlag en maakbaar was. Even leek alles mogelijk.⁴⁰

1848 ging de geschiedenisboeken in als het jaar van barricaden en brandhaarden, van parlementen en grondwetten, maar wat 1848 zo interessant maakt voor dit boek, is dat het jaar iets geheel nieuws bracht: massale, democratische burgerparticipatie. De ‘lente van de volkeren’ was aangebroken.⁴¹ Onder de prille lentezon gingen burgers overal op het continent en van alle gezindten zich opnieuw – en velen voor het eerst – verhouden tot de politiek en tot een publiek debat *over* die politiek. De plotselinge massabeweging overviel vriend en vijand.⁴² En hoewel de ervaringen en experimenten van die burgers lang niet altijd zo florissant en succesvol waren als de symbolische term ‘lente’ doet vermoeden, bracht 1848 blijvende veranderingen in de politieke betrokkenheid en mentaliteit op het continent.

In de geschiedschrijving is vaak de tijdelijke, ‘mislukte’ kant van 1848 benadrukt,⁴³ in plaats van het blijvende verschil dat het revolutiejaar heeft gemaakt en de belangrijke rol die het heeft gespeeld in de vorming van politieke culturen in Europa en van onze moderne (partij)democratieën.⁴⁴ De meest fundamentele democratische rechten werden opgeëist op barricaden in talloze steden. Uitbreiding van het kiesrecht, de vrijheid van drukpers en de vrijheid van vereniging en vergadering leidden ertoe dat het dagelijks leven van miljoenen Europeanen opeens in het teken kwam te staan van politieke activiteiten. Hun bewustzijn van politieke kwesties nam toe, maar ook gingen zij zichzelf meer zien als politieke burgers, als *citoyens*, en bleken zij bereid om daarnaar te handelen. Het oprichten van verenigingen, het organiseren van demonstraties, het toetreden tot de burgerwacht; allerlei vormen van politieke participatie en mobilisatie werden opeens mogelijk in de steden, en zelfs op het platteland. De eenvoudigste Europeaan had opeens de kans én de behoefte zelf mee te doen in de politiek.⁴⁵

Een rijke hoeveelheid literatuur is gewijd aan het jaar 1848 als revolutionair moment in de Europese geschiedenis. Met name in de decennia na de Tweede Wereldoorlog stond die literatuur veelal in het teken van een marxistische duiding van 1848 – het jaar dat per slot van rekening al vanaf het begin bekendstond als ‘de lente der volkeren’ en waarin bovendien het *Communistisch Manifest* werd gepubliceerd.⁴⁶ Marxisten zagen 1848 als een overgangsmoment tussen feodalisme en kapitalisme – een cruciale stap op weg naar de macht van het proletariaat. Dergelijke studies verschenen uiteraard in de invloedssfeer van de Sovjet-Unie, zoals in de DDR,⁴⁷ maar ook onder historici in het Westen was het marxisme lange tijd in de mode.⁴⁸ Al was het maar door het gebruik van weinig geproblematiseerde begrippen als ‘bourgeoisie’ en andere referenties aan de klassenstrijd als verklarend kader. Gelijkertijd kwam er meer aandacht voor sociale en economische geschiedenis, wat ook in de studies naar 1848 tot uitdrukking kwam.⁴⁹

De traditionele top-downvertellingen, waarin vooral de politieke en staatsrechtelijke ontwikkelingen in 1848 centraal stonden, werden aangevuld met studies die aantoonde hoe krachten van onderaf (bottom-up), vanuit brede lagen in de samenleving, politieke en sociale omwentelingen nastreefden. Sinds de jaren 1990 zien we daarbij een sterke specialisatie van het 1848-onderzoek waarbij historici zich zijn gaan beperken tot één geografische locatie of één specifiek onderwerp. Vooral in de Duitse en Franse historiografieën overheersen deze lokale en thematische microgeschiedenissen.⁵⁰ Daarmee lijkt het vertellen van een groter verhaal over 1848 de laatste jaren voorbehouden aan enkele Anglo-Amerikaanse generalisten.⁵¹ Het is jammer dat continentale historici een afkeer lijken te hebben van deze benadering – temeer omdat juist ook met hun lokale studies een groter verhaal kan worden verteld.

In de uitgebreide literatuur over Frankrijk in 1848 heeft vooral Parijs volop aandacht gekregen van historici, omdat in deze historische revolutiestad ook in 1848 de revolutie zeer vroeg, het ingrijpendst en het invloedrijkst losbarstte. Aparte vermelding verdienen de boeken van Maurice Agulhon, die de revolutie van 1848 in de jaren 1970 en 1980 bezag vanuit nieuwe perspectieven, zoals sociabiliteit en symboliek.⁵² Ook hier geldt dat de top-downgeschiedenis in de afgelopen halve eeuw is aangevuld

met een (vooral) sociaalhistorische interesse in de Februarirevolutie, en dan vooral in de vroege arbeidersbeweging.⁵³ Daarin past ook de enige monografie van de Parijse clubbeweging van 1848, geschreven door de Amerikaanse historicus Peter Amann. Zijn *Revolution and Mass Democracy* uit 1975 is veelgeprezen voor de toegankelijkheid en informatiedichtheid, hoewel Amann niet ontkomt aan de generalisaties (waarbij de grote, radicale clubs de kleinere in het verhaal verdringen) en aan het defaitisme (waarbij alle clubs afstevenden op een ‘mislukking’) die bij zo’n onderzoek op de loer liggen.⁵⁴

Een recente ontwikkeling in de historiografie is de ‘personalisering’ van de geschiedenis, waarbij de beleving van historische individuen meer aandacht krijgt. In de literatuur over 1848 uit zich dat bijvoorbeeld in toenemende interesse in de individuele beleving van de (veelal onbekende) Parijzenaar.⁵⁵ Daarnaast is er hernieuwde aandacht voor de vele facetten en politiek-filosofische consequenties van het republicanisme als centrale revolutionaire stroming en dat komt in de 1848-literatuur mede tot uiting.⁵⁶

Ook voor Berlijn in 1848 geldt dat de traditionele geschiedschrijving sinds de tweede helft van de twintigste eeuw is aangevuld door studies met een sociaalhistorische invalshoek.⁵⁷ Opvallend is wel dat de Maartrevolutie in Berlijn weinig monografieën heeft opgeleverd. De geschiedschrijving over Berlijn is lang gedomineerd door aandacht voor de ingrijpende, deels gitzwarte verwickelingen die de stad heeft moeten doorstaan tussen 1870 en 1989. Daarin bracht Rüdiger Hachtmann in 1997 verandering met de doorwrochte monografie *Berlin 1848*.⁵⁸ De politieke vergaderingen en verenigingen in Berlijn komen er uitgebreid in aan de orde, maar vooral als onderdeel van de Maartrevolutie, dus niet in een vergelijkend perspectief of als uitingsvorm van grotere politiek-culturele ontwikkelingen. Hachtmann heeft veelvuldig gebruikgemaakt van twee eigentijdse geschiedenissen van de Berlijnse Maartrevolutie, die ook in dit boek worden aangehaald: een tot de verbeelding sprekende sfeerschets van Robert Springer en een meer uitgebreide revolutiekroniek van Adolf Wolff.⁵⁹

Parijs, Berlijn en elders in Europa

Parijs en Berlijn waren twee 'hoofdpodia' van de 1848-revoluties,⁶⁰ maar ze zijn nooit goed met elkaar vergeleken. Weliswaar kwamen Duitse en Franse wetenschappers in 1992 op een colloquium bijeen om over deze twee steden in 1848 te praten, maar hun bijdragen, die zijn gepubliceerd in een bundel, zijn nogal wisselvallig van lengte en diepgang en leveren geen nieuwe, vergelijkende inzichten op.⁶¹ De deelnemers hebben zich vooral verdiept in één van de twee steden of in zeer specifieke sociaaleconomische thema's in beide steden (zoals arbeiders, sociale onderklassen en werkverschaffing, kleine bedrijven, immigranten en andere minderheden, de pers en het verenigingsleven).⁶² Een diepgravende vergelijking tussen Parijs en Berlijn in 1848 ontbreekt dus – laat staan dat er is geschreven over de politieke cultuur in beide steden. Dit boek brengt daarin verandering door de afzonderlijke geschiedenissen van Parijs en Berlijn in 1848 te vergelijken, met een nadruk op de markante democratische experimenten die zich daar voordeden. Het sluit daarmee aan bij de recente ijver onder historici om transnationale en comparatieve studies te ondernemen.⁶³

Dat er veel overeenkomsten bestonden tussen de revoluties in Parijs en Berlijn, hing samen met de contacten die werden onderhouden tussen beide steden. Vooral de aanwezigheid van activistische Duitse, waaronder ook Berlijnse, arbeidsmigranten in Parijs voorzag in een netwerk waaruit Duitse clubs werden opgericht en dat ook officiële contacten aanknoopte met de Tweede Republiek.⁶⁴ Begin maart werd een delegatie van Duitse radicalen ontvangen door de Voorlopige Regering in Parijs, waarna zij naar het Julimonument bij de Bastille togen en daar samen, hoofddekseel in de hand, enthousiast Duitse en Franse patriottistische liederen aanhieven.⁶⁵

Over en weer werden de ontwikkelingen 'aan de Seine en de Spree' goed gevolgd. Zo vermeldde clubkrant *La Commune de Paris* in de week voor de Maartrevolutie met voldoening dat ook in Berlijn organisatorische activiteiten werden ontplooid, terwijl in de Duitse pers nauwgezet verslag werd gedaan van de Februarirevolutie en haar gevolgen.⁶⁶ Vooral de invloed van Parijs op Berlijn was groot. We zagen al hoeveel francofiële advertenties verschenen in de krant *Berliner Zeitungshalle* voor Parijse mode en voor geschriften over de Februarirevolutie. Ook de Parijse

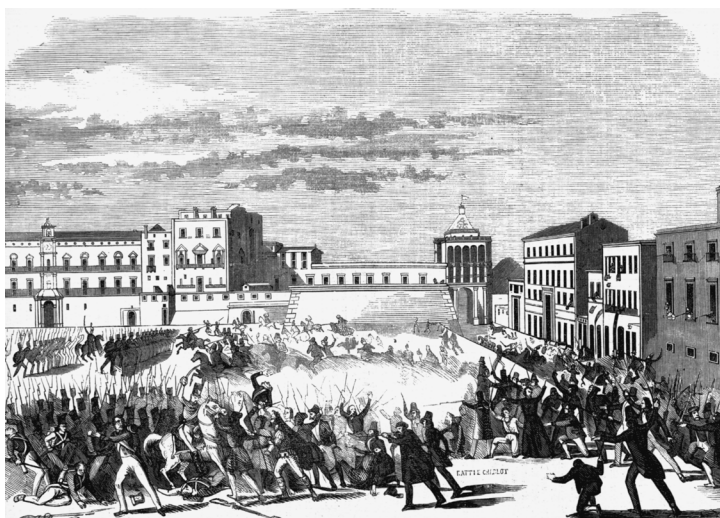
arbeiderscultus werkte aanstekelijk: het gewicht van het Franse woord *ouvrier* straalde af op het Duitse *Arbeiter*, ‘men hoorde deze uitdrukking, die vroeger met het verachtelijke woord “Knote” eenzelfde betekenis had gehad, nu met bijzondere nadruk worden uitgesproken [in Berlijn, gw], ja men koketteerde er zelfs mee. Vaak hoorde men goedgeklede en ogenschijnlijk hoogopgeleide mannen in bierhuizen tegen elkaar zeggen: “Dat begrijp ik niet, ik ben maar een simpele arbeider.”’⁶⁷

De Hamburgse journalist Georg Schirges, die in de weken na de revolutie per trein naar Berlijn reisde om verslag te doen, zag de Maartrevolutie als een direct gevolg van de Februarirevolutie: ‘Zonder de Franse Revolutie [van 1848, gw] zou Berlijn nog altijd rustig zijn geweest en zou het niet dat hebben leren kennen, wat “burgeroorlog” wordt genoemd. De Franse Revolutie verhitte de Duitse gemoederen met het edelste vuur van de begeestering voor de smadelijk ontkende, weggehoonde Rechten van de Mensen.’⁶⁸

Niet alleen ‘aan de Seine en de Spree’ bracht het ‘moment 1848’ omwentelingen. In tientallen Europese steden en ook in landelijke gebieden zette de revolutiegolf bestaande politieke verhoudingen op hun kop. Dit boek vertelt dan ook, aan de hand van Parijs en Berlijn, een groter, Europees verhaal.

Voor de ene Europeaan vertegenwoordigden de revoluties een verblindend licht, voor de andere een gitzwarte duisternis – maar een ‘moment van gekte’ was het voor iedereen. Een blik op bestaande studies over 1848 leert dat Parijs en Berlijn geen uitzonderingen waren. De Februarirevolutie strekte tot inspiratie van revolutionairen elders in Europa, die zelf revoluties ontketenden en daar soms eigen, lokale argumenten voor gaven.⁶⁹ Dat ideeën en praktijken kunnen ‘reizen’ is van alle tijden, maar in 1848 werd de *transfer* opeens vergemakkelijkt door de treinverbindingen, stoomschepen en de omvangrijke drukpers van het moment.⁷⁰ Die leken te preluderen op een nieuwe tijd, op een nieuwe samenleving – gedachten die in het door agrarische, economische, sociale en politieke crises geteisterde Europa in vruchtbare aarde vielen.

Niet alleen in Parijs heerste een ‘clubkoorts’, overal in Europa werd met een groot enthousiasme vergaderd en verenigd. Ondergrondse genootschappen in Italië transformeerden in 1848 bijvoorbeeld naar open en legale politieke clubs.⁷¹ De zuidwes-

In Palermo breekt op 13 januari de eerste opstand van 1848 uit, die door de koninklijke troepen wordt neergeslagen.

telijke Duitse staten stonden bekend om de veelheid aan volksvergaderingen en radicale verenigingen.⁷² En ook Wenen, de stad van waaruit Metternich op 13 maart werd verjaagd, kende een omvangrijke clubbeweging.⁷³ Revolutionaire organisaties onderhielden netwerken over het gehele continent. Immigranten uit alle buurlanden van Frankrijk richtten bijvoorbeeld eigen clubs op in Parijs. Ook toonden revolutionairen overal op het continent hun betrokkenheid bij het lot van de onderdrukte Poolse inwoners in Posen en Krakau. Daarnaast was er op een heel ander niveau een internationale beweging gaande: de Europese vorstenhuizen stonden in nauw contact met elkaar. Hun solidariteit was broos, maar de dreiging groot. Via gezanten en geheime postbodes overlegden zij over de beste strategieën om de revolutionaire wervelwind het hoofd te bieden.⁷⁴

Ondanks hun continentale, en zelfs wereldwijde, doorwerking hadden de revoluties van 1848 in hoofdzaak betrekking op *nationale* verwickelingen. Zij vonden met name in de nationale hoofdsteden plaats, waar de regeringen waren gevestigd. En ook voor zover zij zich in andere steden en op het platteland voltrokken, hadden de revoluties nationale consequenties. Hervormingen golden primair voor de nationale regeringen;

verkiezingscampagnes draaiden om het samenstellen van een nationale volksvertegenwoordiging; zelfs de geëiste sociale hervormingen hadden betrekking op nationale rechten, aangezien ze waren bedoeld voor bijvoorbeeld alle Fransen of alle Pruisen (vaak ook: alle Duitsers). De identificatie met de natie maakte dat de nationale parlementen centraal stonden in de zoektocht naar een betere vertegenwoordiging van het volk. Nationale grondwetten moesten worden gecreëerd of hervormd. Het publieke debat dat zich aanvankelijk lokaal afspeelde vond steeds meer een vorm in natiebrede kranten en politieke congressen van alle gezindten, maar ook door nationale symboliek zoals vlaggen en liederen. Het nationalisme, als vorm van sociale identificatie, werd in 1848 veelal gezien als logisch gevolg van de Verlichting en als een wereldbeeld dat verzoening, verbredering en vooruitgang beloofde.⁷⁵

Democratische experimenten: participatie en vertegenwoordiging

In een ‘moment van gekte’ ligt politieke participatie niet vooraf vast in een blauwdruk, maar wordt van onderaf met democratische vormen geëxperimenteerd. In 1848 kregen deze experimenten voornamelijk gestalte in volksvergaderingen en clubs – die werden ‘de ruggengraat van het nieuwe politieke leven’.⁷⁶ Deze volksvergaderingen en clubs zijn in twee opzichten democratische experimenten te noemen. Ten eerste gaven zij uiting aan de belofte van de 1848-revoluties: de politieke participatie van alle (volwassen, mannelijke) burgers. De vrije samenkomst in politieke clubs en volksvergaderingen beloofde een *participatieve* democratie met collectieve inspraak in en deelname aan de politieke besluitvorming.⁷⁷ De democratische experimenten creëerden podia voor een open debat, voor petitieën en verzoekschriften aan autoriteiten, voor politieke scholing en voor emancipatie van de burger. We zouden ze ‘werkplaatsen van de democratie’ kunnen noemen, waar bestaande en nieuwe ideeën over participatieve vormen van democratie werden getoetst en in de praktijk gebracht.⁷⁸

Ten tweede opereerden de clubs en volksvergaderingen van 1848 als experimenten met een nieuwe vorm van *representatieve* democratie, waarbij zij streefden naar optimale politieke vertegenwoordiging van burgers. Dit stond niet noodzakelijkerwijs haaks op hun participatieve functie; politieke vertegenwoordig-

In Praag wordt in juni 1848 een barricadestrijd gevoerd.

ging was vaak een aanvullend streven. Aan het einde van de negentiende eeuw zouden participatie en representatie soms tegenover elkaar komen te staan, bijvoorbeeld met de verbreiding van het communisme en het anarchisme, maar in 1848 golden zij nog niet als twee onverenigbare modellen. Het streven naar vertegenwoordiging kwam in de clubs en volksvergaderingen van 1848 op verschillende manieren tot uiting. Allereerst verte-

genwoordigden ze een eigen achterban van leden en bezoekers, bijvoorbeeld als zij een verzoekschrift of petitie stuurden. Daarnaast claimden zij met hun optreden ‘het volk’ in zijn geheel te vertegenwoordigen – een claim die niet altijd en door iedereen werd erkend, maar die een centraal onderdeel was van de publicitaire, performatieve kracht van een club of volksvergadering.⁷⁹ In dit boek komt deze claim herhaaldelijk terug, onder andere in de constatering dat clubs zich *parlementair* gingen gedragen. Als (volks)parlementen controleerden zij de regering en formuleerden ze eisen en adviezen in de vorm van resoluties. Tot slot speelden de clubs een rol in de totstandkoming van een nieuwe formele volksvertegenwoordiging. In de parlementsverkiezingen van 1848 organiseerden ze diverse activiteiten. Zo mobiliseerden en instrueerden zij kiezers, maar ook controleerden en selecteerden zij verkiezingskandidaten en gingen zij voor hen campagnevoeren.

Het krachtenspel tussen participatie en vertegenwoordiging in de democratische experimenten leidde tot frictie en teleurstelling, vooral omdat de belofte van participatie en de noodzaak tot vertegenwoordiging zich in de praktijk slecht tot elkaar verhielden – evenals de uiteenlopende ambities en claims van de clubbewegingen en de parlementen die in Parijs en Berlijn in het voorjaar van 1848 werden verkozen.

Het begrip ‘vertegenwoordiging’ heeft enige uitleg, zeker als het gaat om 1848, toen het sterk in transitie was. Volgens de conservatieve interpretatie moest de representatieve regeringsvorm on- of zelfs antidemocratisch zijn, waarbij het volk werd gerepresenteerd in de autonomie van de machthebber(s). Ook de betrekkelijk liberale Franse Julimonarchie (1830-1848) werd in dit opzicht gezien als een *gouvernement représentatif*: een regering van enkelen over velen. Die zei weliswaar de geregeerden te *reprenteren*, maar zij was niet representatief in de electoraal-democratische zin van het woord. In de Februarirevolutie van 1848 werden de voorbije achttien jaar dan ook als ondemocratisch afgedaan. Door het werk van verlichtingsdenkers en de Franse Revolutie was onder radicalen en sommige liberalen een democratische interpretatie van vertegenwoordiging in zwang geraakt: het volk verkiest zijn vertegenwoordigers. Deze interpretatie van vertegenwoordiging – zoals nagestreefd in veel clubs en volksvergaderingen van 1848, en ook in onze moderne

partijdemocratie – is leidend in dit boek. Daarmee is overigens niet gezegd dat het principe van electorale vertegenwoordiging per definitie democratisch uitpakt.⁸⁰

Revolutie – 1789, 1830, 1848

Onvermijdelijk doemt de vraag op hoe we 1848 moeten zien ten opzichte van eerdere grote revoluties, vooral de Franse Revolutie van 1789. Waar het gaat over de populaire politieke cultuur *kan* men de Franse Revolutie inderdaad beschouwen als het moment waarop ‘moderne politiek’ ontstond. Niet alleen in het parlement (met de indeling van het politieke spectrum in ‘links’ en ‘rechts’), maar juist ook daarbuiten met de uitbreiding en politisering van discussieclubs en de drukpers.⁸¹ Maar er zijn tussen 1789 en 1848 enkele belangrijke verschillen in oorzaken, uitingsvormen en gevolgen. Als eerste valt op dat de Franse Revolutie niet spontaan oversloeg naar andere Europese landen, maar gewapenderhand werd geëxporteerd in de revolutionaire en napoleontische oorlogen. De Februarirevolutie daarentegen vond navolging op tientallen, zo niet honderden plaatsen in Europa. Nieuws over de Parijse omwenteling volstond om in allerlei steden en gebieden lokale en zeer particuliere conflicten te doen ontvlammen.⁸²

Daarnaast pakten de barricadestrijd en de daaropvolgende regimes in 1848 beduidend minder bloedig uit dan in de jaren 1790 in Frankrijk (om over de slachtoffers van Napoleons Keizerrijk nog maar te zwijgen).⁸³ Voor het eerst eisten Europeanen onder de vlag van de ‘democratie’ politieke rechten op. Dat maakte 1848 vooral een democratische revolutie – in tegenstelling tot de meer gewelddadige sociale opstand die de Franse Revolutie was. Weliswaar droeg de Franse Revolutie, volgens de politiek-filosoof Pierre Rosanvallon, ook wel een democratische belofte in zich, maar die ging alleen uit van een ‘onmiddellijke democratie’: de politieke vertegenwoordiging van een algemene en unanieme volkswil, die kenbaar was en die leidend moest zijn in de politiek. In de relatie tussen staat en volk is dan geen ruimte voor interventie of bemiddeling door partijen of verenigingen.⁸⁴ Zoals we zullen zien, was er in de democratische beloften van 1848 daarentegen juist wel plaats voor politieke organisatie, publiek debat en ideologische pluriformiteit.

De Franse Revolutie gold beslist als inspiratiebron voor veel

revolutionairen van 1848, maar voor weinigen was zij een revolutie die moest worden herhaald of nagevolgd. Er was door de roerige halve eeuw tussen de twee revoluties geen sprake van een revolutionaire continuïteit.⁸⁵ De Franse Revolutie had wel een revolutionair ‘protestrepertoire’ nagelaten, zoals het bouwen van barricaden, waardoor burgers op latere revolutionaire momenten beter wisten wat zij deden en moesten doen.⁸⁶ Een sterkere actuele en inspirerende waarde in 1848 vertegenwoordigde de Julirevolutie van 1830, waarin na een korte barricadestrijd een liberale elite de autoritaire Restauratiemonarchie had vervangen. Radicale revolutionairen ervoeren de Julirevolutie als ‘mislukt’. In de jaren daarna, onder de conservatief-liberale Julimonarchie van Lodewijk Filips en Guizot, kwamen hun ideeën louter ondergronds tot uiting in geheime genootschappen, samenzweringen en andere clandestiene vergaderingen. Vanwege de herinnering aan ‘1830’ stonden de Franse radicalen ook in 1848 nog wantrouwig en sceptisch tegenover liberalen.

In termen van straatgeweld en regimewisseling was de Julirevolutie minder spectaculair dan de revoluties van 1789 en 1848, maar zij was wel invloedrijk in het aanwakkeren van politiek engagement onder brede lagen van de bevolking. Niet alleen in Frankrijk leefde ‘1830’ – tot in Berlijn vond de Julirevolutie weerklank. Dit uitte zich in de groei van het aantal onafhankelijke politieke kranten en politieke verenigingen, waarvan de explosieve effecten zichtbaar zouden worden in de revolutie van 1848. In Pruisen, waar nog nooit een revolutie was geweest, begon politiek in 1848 pas door te dringen tot bredere lagen van de bevolking.⁸⁷

Het maatschappelijk middenveld

Sociaalhistorische studies hebben sinds de jaren 1970 veel belangstelling ontwikkeld voor het onderzoeksterrein van de ‘verenigingsgeschiedenis’, en dan vooral voor het opkomende verenigingsleven in de Europese samenlevingen van de achttiende en vroege negentiende eeuw. In vrijwillige verenigingen (*voluntary associations*) manifesteerde zich rond 1800 een nieuw soort burger. Die opereerde in een maatschappelijk middenveld (*civil society*) waarin ontmoetingen, uitwisselingen en gezamenlijke activiteiten plaatsvonden. Dit middenveld bevond zich buiten het privédoel, het economische domein en het domein van

de staat.⁸⁸ Het werd gevormd door de groeiende verenigingscultuur en door de populariteit van kranten en tijdschriften, waarin de publieke opinie vanaf de Franse Revolutie een steeds vanzelfsprekender zeggingskracht zou krijgen.⁸⁹

Deze sociabiliteit stimuleerde in Europa een nieuw politiek en sociaal engagement onder de bevolking. De ‘politisering’ van het maatschappelijk middenveld begon al aan de vooravond van de Franse Revolutie, maar drong steeds meer door tot alle lagen van de bevolking en ging vanaf de jaren 1840 gepaard met een toenemende identificatie met de natie en de natiestaat. Al deze ontwikkelingen, zowel de toenemende sociabiliteit als de politisering en het toenemende nationalisme van de Europese burgers, waren onmiskenbaar gevolgen van verlichtingsideeën uit de achttiende eeuw. Daarin werd het collectieve denken van het corporatisme vervangen door gedachten over een samenleving van individuen die vrij konden kiezen uit een pluraliteit aan zelfgekozen verbanden.⁹⁰ Thomas Nipperdey noemt dat een voorbeeld van *Neupluralisierung* – en als zodanig een belangrijke pijler van het opkomende liberalisme.⁹¹ Een vergelijkbare analyse van Jürgen Habermas is een leidraad geworden voor generaties wetenschappers. In zijn *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962) beschrijft hij hoe de ‘openbaarheid’ rond 1800 een transitie doormaakte naar een liberale publieke sfeer waarin (gegoede) burgers door onderling debat een publieke opinie gingen vormen.⁹²

De Tsjechisch-Britse filosoof en sociaal-antropoloog Ernest Gellner stelt in zijn *Conditions of Liberty* (1994) dat het maatschappelijk middenveld door economisch, sociaal en politiek pluralisme een vrije samenleving mogelijk maakte. Gellner koppelt deze ontwikkeling aan het ontstaan van een modern menstype, de *modular man*, die in staat was zich veel makkelijker en vrijblijvender te identificeren met meerdere en wisselende groepen, instituten en identiteiten. Deze ‘modulaire mens’ zou de verklaring zijn waarom er een sterke centralistische staat kon opkomen, die naast zich een onafhankelijk maatschappelijk middenveld zou tolereren. Daarbij hoorde een verenigingsleven dat de autonomie van het individu onaangetast liet – waarbij burgers zonder gevaar lid konden worden van om het even welke vereniging, en ook ongestraft hun lidmaatschap weer konden opzeggen. Vóór de Verlichting was zo’n maatschappij ondenkbaar geweest. Bij Gellner lijkt civil society gelijk te staan aan

vrijheid. Zo pleitte hij (in 1994) er bijvoorbeeld voor om in de voormalige Sovjetlanden geen democratisering af te dwingen, maar een sterke civil society te bevorderen.⁹³

De bakermat van het moderne verenigingsleven en de publieke sfeer was Groot-Brittannië, daar zijn vrijwel alle wetenschappers het over eens.⁹⁴ Een stimulerende factor aldaar was volgens sommigen de relatief grote en machtige *middle class*. De gegoede burgerij ging het middel van vereniging aanwenden om haar macht uit te breiden en die te verdedigen tegen dreigende instabiliteit (bijvoorbeeld door schaarste, ziekte of oppositie van de lagere klassen). Oudere sociale verbanden – de familie, de taveerne, het gilde, enzovoort – werden via disciplineren en institutionalisering omgevormd tot moderne verenigingen, die vervolgens politiseerden.⁹⁵ Historici wijzen er wel op dat we de Britse clubs en verenigingen uit de late achttiende eeuw moeten zien als iets geheel nieuws – seculier, vrijwillig en niet gericht op geldelijk gewin, opkomend voor veelsoortige belangen, veelal met morele of sociale hervormingen als doel.⁹⁶

Andere wetenschappers hebben de oorsprong van het maatschappelijk middenveld niet zozeer gezocht in verlichte denkbeelden, een sterke middenklasse of evoluerende sociale modellen, maar in het ‘opborrelen van burgeractivisme’ onder geëngageerde intellectuelen die bijeenkwamen in (op het continent geheime) genootschappen.⁹⁷ Eenzelfde gedachte is wellicht voor Marx de aanleiding geweest om het maatschappelijk middenveld af te wijzen als een machtscentrum van de bourgeoisie – al zou de Italiaanse marxist Gramsci later stellen dat de cultuur en instituties van de civil society ook overgenomen konden worden door de ‘onderworpen klassen’.⁹⁸ Inderdaad zou blijken dat ook lagere klassen en vrouwen zich een plaats wisten te verschaffen in het publieke domein, met eigen verenigingen, vergaderingen en kranten. Dit heet ook wel de derde fase in de ontwikkeling van de Britse verenigingscultuur – na de fase van de gesloten clubs en (vrijmetselaars)loges en vervolgens de fase van mannelijke, elitaire politieke verenigingen. Deze derde fase brak pas echt door in de loop van de negentiende eeuw, toen vakbonden werden toegestaan en arbeidersverenigingen ingeburgerd raakten.⁹⁹

In clubverband werd geld ingezameld en herverdeeld, werden activiteiten georganiseerd en werd vergaderd, volgens voor-

af vastgelegde regels en onder leiding van een bestuur dat vaak was gekozen op basis van sociale status en afkomst. Literaire genootschappen, vrijetijdsverenigingen, solidariteitsfondsen, protestbewegingen, enzovoort – diverse lokale organisatievormen boden een laagdrempelig en flexibel alternatief voor wetgeving. Het lidmaatschap (of anderszels de mogelijkheid om zelf een vereniging te organiseren) was open en betaalbaar voor velen; bovendien leerden de organisaties van de opgedane ervaring en voegden daar in hoog tempo hun doelen, tactieken en vormen naar. Dat zij hun structuur professionaliseerden – met openbare bijeenkomsten, jaarverslagen, huisregels, publicaties en dergelijke – was niet alleen om praktische redenen, het betekende ook een legitimiteitsclaim.¹⁰⁰ Zo waren de Britse *subscriber democracies* transparante, openlijk politieke organisaties die een plaats opeisten in het politieke publieke domein. Hetzelfde gold voor de vele ‘aafschaffers’, die met hun organisaties gepassioneerde *single-issue* campagnes organiseerden tegen bepaalde belastingen en censuurwetten, maar ook tegen slavernij, prostitutie en alcoholgebruik.¹⁰¹

Sinds het einde van de achttiende eeuw gold Groot-Brittannië al als een *associational society* – en dat had grote politieke gevolgen.¹⁰² Het verenigingsleven bood volop ruimte aan een groot deel van de bevolking om politieke opinies te uiten op een podium, door middel van visuele symboliek of met de drukpers.¹⁰³ Paradoxaal genoeg bleken verenigingen niet alleen een inclusief effect te hebben door de integratie van burgers in het maatschappelijk middenveld, maar juist ook bepaalde groepen (zoals vrouwen of arbeiders) te kunnen uitsluiten. Zo kregen Britse clubs geregeld het verwijt dat zij aristocratisch waren en zouden politieke ‘partijen’, naarmate zij professionaliseerden, meer en meer door het gewone volk worden beschouwd als *oligarchic cliques*. De toename van de vrijheid om te organiseren vernauwde hiermee in zekere zin juist het openbare politieke domein. Daarbij speelde ook mee dat aan het woord *party* oude connotaties kleefden, stammend uit de achttiende eeuw.¹⁰⁴

Kortom, terwijl politieke organisatie op het Europese continent in een groot deel van de negentiende eeuw nog een illegaal en radicaal middel was om politieke hervormingen te bepleiten, was het aan gene zijde van het Kanaal al een activiteit geworden die juist exclusief kon uitpakken. Overigens poogde ook de Brit-

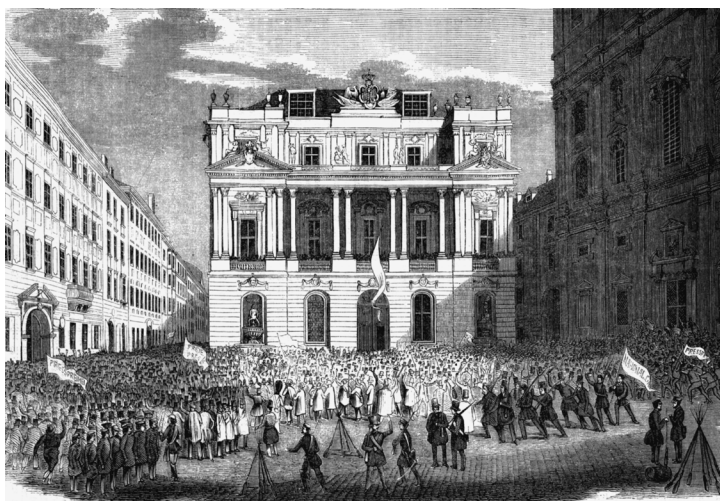
se regering in de eerste helft van de negentiende eeuw een repressief beleid te voeren tegen verenigingen. In 1819 verbood zij vrijwel alle bijeenkomsten met de Seditious Meetings Act, één van de Six Acts, waaronder ook een censurerende belasting op kranten en ander drukwerk.¹⁰⁵

Vereniging en vergadering op het continent

De ontwikkeling van politieke vergader- en verenigingsvormen op het continent verliep trager en diffuser. Daarbij namen Frankrijk en de Duitse staten de Britse verenigingstradities niet zomaar over, maar kenden zij eigen, autonome tradities van maatschappelijke en politieke organisatie en participatie. De politieke clubs van 1848 waren in veel opzichten wel een nieuw verschijnsel, maar toch kwamen zij niet uit de lucht vallen. Het onderzoeksveld van de verenigingsgeschiedenis kan ons helpen om te begrijpen hoe politieke verenigingen gewoonlijk ontstaan en functioneren. Er zijn in dezen opvallende verschillen tussen de Britse, Franse en Duitse historiografie. In navolging van Alexis de Tocqueville, die dacht dat er in Frankrijk nauwelijks verenigingen konden bestaan, is de ontwikkeling van het Franse verenigingsleven lange tijd verwaarloosd. Het dominante ‘jakobijnse model’, waarin de centrale staat alles regelde en geen ‘bemiddelende instanties’ accepteerde, is inderdaad goed zichtbaar in de Franse geschiedenis sinds het *ancien régime* – tot vandaag de dag aan toe. Zeker in de negentiende eeuw liet dat model tussen staat en individu simpelweg weinig ruimte voor een maatschappelijk middenveld, waardoor zich, korte revolutionaire periodes daargelaten, geen invloedrijke politieke verenigingen ontwikkelden.¹⁰⁶

Hoewel Frankrijk inderdaad weinig politieke verenigingen kende, heeft historicus Maurice Agulhon laten zien dat er zowel ondergronds in de Franse steden als op lokale basis op het platteland wel degelijk een groot aantal (informele) verenigingen bestond.¹⁰⁷ Er valt dus ook een ‘andere geschiedenis van Frankrijk’ te vertellen, zoals Pierre Rosanvallon stelt: een geschiedenis van het verzet tegen dit jakobijnse model, die wijst op een veel genuanceerder ‘Frans model’. Het is overigens opmerkelijk dat Rosanvallon in zijn beschrijving van dat model vrijwel volledig voorbijgaat aan de clubs van 1848.¹⁰⁸

Het Duitse verenigingsleven was voor 1848 al sterker ontwik-

In Wenen breken op 13 maart studentenprotesten uit, die de Weense Maartrevolutie inluiden. De conservatieve kanselier Metternich wordt afgezet en vlucht naar Londen.

keld dan het Franse. Al minstens een eeuw bestonden in Berlijn (en in andere Duitse steden en staten) verenigingstradities op het gebied van religie, literatuur, cultuur (bijvoorbeeld zangverenigingen), wetenschap, patriottisme en sport (*Turnvereine*).¹⁰⁹ De Duitse *Bürgervereine* waren onderdeel van een burgerlijke cultuur die in de achttiende en negentiende eeuw was ontstaan onder invloed van verlichtingsideeën en die tussen de jaren twintig en 1848 ‘gouden tijden’ beleefde.¹¹⁰ In die cultuur speelde politiek in principe geen rol, maar toch worden de verenigingen wel gezien als de basis voor de politieke bewustwording van (vooral de gegoede) burgers. Naar dat proces is in Duitsland veel onderzoek gedaan, in navolging van een invloedrijk artikel van Thomas Nipperdey uit de jaren 1970 waarin hij het domein van de vereniging omschreef als een ‘kleine republiek’.¹¹¹ Zo maakten de gezamenlijke activiteiten in de verenigingen de leden bewust van hun positie in de samenleving, van hun politieke belangen en van hun identiteit als sociale groep. Daarbij identificeerden de Duitse burgers zich in toenemende mate met buitenlandse vrijheidsbewegingen, zoals met de Julirevolutie.¹¹²

In 1910 stelde de socioloog Max Weber dat verenigingen, van politieke partijen tot vrijetijdsverenigingen, elk een eigen *Welt-*

anschauung hadden die door alle leden werd gedeeld. Hij koppelde daarmee de interne sociabiliteit van verenigingen aan hun politieke uitwerking naar buiten, die ook gevaarlijk kon zijn.¹¹³ Wetenschappers van na de Tweede Wereldoorlog gingen verenigingen juist herwaarderen als ‘leerscholen van de democratie’. Het gaat hier nadrukkelijk om *herwaarderen*, want het liberale verenigingsideaal uit de eerste helft van de negentiende eeuw kwam ook al neer op de vereniging als leerschool voor democratische vaardigheden en politieke bewustwording.¹¹⁴ Alexis de Tocqueville beschouwde ‘de kunst van het verenigen’ als noodzakelijk in een samenleving – en zeker in een democratie – om ‘beschaafd te blijven of te worden’.¹¹⁵

In zijn recente studie naar Britse en Duitse vrijetijdsverenigingen relativeert Klaus Nathaus het politieke karakter van de vrijetijdsverenigingen in de eerste helft van de negentiende eeuw. Wel rekent hij de verenigingen tot het domein van ‘georganiseerde sociabiliteit’ (*organisierte Geselligkeit*), waar de leden van de verenigingen sociale en politieke burgers werden. Daarmee kunnen we de verenigingen bij uitstek zien als een voorbeeld van de symbiose tussen cultuur en politiek die zo kenmerkend is voor de negentiende eeuw.¹¹⁶ De verenigingspraktijk in de Duitse staten raakte nog extra gepolitiseerd doordat de overheid zich daar via regels en verboden met de verenigingen bemoeide – dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Groot-Brittannië, waar de verenigingen voortkwamen uit de markt en haar economische mechanismen.¹¹⁷

Verenigingen creëerden dus wel degelijk een organisatorische basis voor het politieke activisme van 1848,¹¹⁸ maar de sociaalhistorische interpretatie van de verenigingen als ‘politiserende georganiseerde sociabiliteit’ of als ‘leerscholen van de democratie’ heeft haar beperkingen.¹¹⁹ Zij kan ons in het licht van 1848 alleen iets leren over het *verenigingsselement* van de clubs – dus over de mate waarin bestaande organisatiepraktijken in 1848 werden aangewend. Als we aannemen dat ‘politisering’ een brede tendens was in het verenigingsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw, verklaart dat nog niet waarom er in een stad als Berlijn in de eerste week na de Maartrevolutie volkomen plotseling en voor het eerst in de geschiedenis politieke clubs werden opgericht – en wel met een enthousiasme dat nauwelijks onderdeed voor de ‘clubkoorts’ in Parijs op dat moment. Anders

dan in de Franse Revolutie was de verenigingsvrijheid in 1848 een revolutionaire eis geworden die over het gehele continent weerklonk. Daarbij waren het niet alleen de mensen die vóór de revolutie al in de *bestaande* verenigingen actief waren geweest, maar juist ook de doelgroepen die daar geen deel van hadden uitgemaakt – zoals vrouwen, arbeiders, conservatieven – die zich gingen organiseren in politieke clubs.¹²⁰

In 1848 werd beslist teruggegrepen op een bestaand repertoire aan organisatiepraktijken.¹²¹ Echter, het is maar de vraag of de oudere vrijetijdsverenigingen en -verbanden kunnen worden gezien als de natuurlijke voorgangers van de politieke clubs. Tocqueville maakte expliciet onderscheid tussen enerzijds politieke en economische verenigingen en anderzijds intellectuele en morele verenigingen. Hedendaagse historici van de civil society volgen hem daarin en richten zich ofwel op de laatste categorie, op de ‘georganiseerde sociabiliteit’, ofwel op de eerste, waarbij zij de politieke verenigingen en clubs duiden als voorlopers van politieke partijen.¹²² Dit geldt overigens vooral voor Duitsland, want in Frankrijk zou de ontwikkeling van moderne politieke partijen trager en anders verlopen dan elders in Europa.¹²³ Helaas doen onderzoekers van politieke partijen op hun beurt vaak geen recht aan de invloed van de bestaande sociabiliteit en verenigingstradities op het politieke verenigingsleven.¹²⁴ Gelukkig zijn er ook wetenschappers die geprobeerd hebben een brug te slaan tussen de verenigings- en de partijgeschiedenis.¹²⁵

Een andere ontwikkeling van politiek engagement die parallel liep met de verenigingsgeschiedenis, is de geschiedenis van ad-hocvormen van politiek protest en inspraak. Ook hierin sloegen Groot-Brittannië en Amerika grotendeels de maat, vanwege de lange traditie van politieke *meetings*, petitie, drukpers en andere vormen van gezamenlijk optreden.¹²⁶ In de sociologie is vooral door (en in navolging van) Charles Tilly veel aandacht besteed aan het ontstaan en de ontwikkeling van de sociale bewegingen van de late achttiende en de negentiende eeuw. Die analyseerde hij onder meer aan de hand van de ‘repertoires’ aan protestvormen die deze bewegingen ter beschikking stonden – en die tijd, plaats en context konden overstijgen.¹²⁷ Zijn collega Sidney Tarrow heeft de repertoires van Tilly in verband gebracht met de *moments of madness* van Aristide Zolberg. Die laatste ziet Tarrow vooral als piekmomenten die bijdragen aan ‘protestscy-

cli', terugkerende patronen van opkomend en afnemend protest, die vorm geven aan de veel langzamer veranderende repertoires van actiemiddelen.¹²⁸

Juist in 1848 is deze dynamiek zichtbaar: bestaande protest- en verenigingstradities werden ingezet en aangepast onder druk van het 'moment van gekte' dat met de Europese revolutiegolf was aangebroken. Waar de Duitse literatuur vooral vereniging en partijvorming als uitgangspunt heeft, ligt in de Franse literatuur de nadruk op de geschiedenis van de revolutie. Beide historiografieën missen daarbij een belangrijk deel van de puzzel. Of we nu geïnteresseerd zijn in verenigingen, in partijen of in protestvormen, een onderzoek naar 1848 stelt ons in staat het fluïde karakter van, en de samenhang tussen, deze vormen van politieke participatie te onderzoeken. Ook toont het een bliksemsnelle politisering en ontwikkeling van het maatschappelijk middenveld en de publieke sfeer. Deze transitie, die volgens *civil society*-onderzoekers een proces van decennia was, voltrok zich in 1848 in enkele dagen. Voordat we dat proces onder de microscoop kunnen gaan leggen, en we kunnen weten wat 1848 voor nieuws bracht, is het noodzakelijk ons een idee te vormen van welke ervaringen met vereniging en vergadering aan het roemruchte revolutiejaar voorafgingen.